

Gyermekmunka a családban és a családon kívül (a 19. század végétől a 20. század első harmadáig)

Történeti, néprajzi megközelítés

A gyermekmunka¹ fogalma alá többféle forma és tartalom tartozott évszázadokon keresztül, de bármerről is közelítünk a témához, a család a kiindulópont, az alapértelmezési keret, amelyet természetesen csak történeti, társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai kontextusban szemlélhetünk. Gondolhatunk a családi munkamegosztásra, a családi és oktatási intézmények munkára nevelési stratégiáira, a bányá- és a kapitalista gyáripari gyermekmunkára, a mezőgazdaságban, a háziiparban, a szolgáltatásokban dolgozó kiskorúakra, a falvak és a városok speciális gyermekekre osztott feladataira. Évezredek óta minden gyermek a családi, rokonsági rendszerén belül, korának, testi, szellemi érettségének megfelelően részt vesz valamilyen tevékenységben, egyre összetettebb feladatok elvégzését bízzák rá. A játék, a felnőttek utánzása, a tanulás, és mindezek együtt és egyidejűleg a felnőtt életre készülődés része társadalmi státusztól és gazdasági helyzettől, nemtől, korosztálytól és a testvérek közötti sorrendtől függően. A hagyományok, az értékek és a normák megismerése, elsajátítása és gyakorlásának mindennapi útja a feladatok, a kötelességek, végső soron a munka elvégzésén keresztül alakultak. A család, a rokonság, a lokális és felekezeti csoport érdeke és morális kötelessége volt a gyermeket a szűkebb és tágabb közössége számára hasznos, tevékeny, megbízható és önálló felnőtté nevelni. Összességében a gyermek feladatvégzése, akár

munkája fokozatosan és részben, korra és nemre tekintettel, természetes megkérdőjelezhetetlen része volt a nevelési stratégiának, a paraszti, a kisiparos, a bányász, a kereskedő és más, munkából élő rétegek családi munkamegosztásának. Mindezt a hagyomány szabta kereteken belül szabályozták és kontrollálták. Feladatok és kompetenciák voltak, amelyek korosztályi és nemi szerepekhez tartoztak, így azok az egyén korának és társadalmi szerepének változásával párhuzamosan alakultak, és együttesen (gyakran persze kényszerűségből) alkották a családi, illetve közösségi munkamegosztást. A kijelölt feladatok elvégzésére való nevelés a jövőre irányuló szocializációs stratégia része volt.²

Az alábbiakban a munkából élő társadalmi rétegekről lesz szó, mert körükben beszélhetünk olyan családi munkamegosztásról, ahol a gyermek munkája hozzájárult a családi jövedelemhez, gazdasági haszna volt, így e rendszer természetes és elvitathatatlan része volt, egyúttal a családhoz való tartozás kifejeződése is.³ Mivel a vizsgált időszakban az emberek kevés kivétellel családban éltek, gazdasági helyzetüket is a családi köteléken belül értelmezhetjük. A családi háztartások voltak azok a legkisebb zárt, önálló társadalmi egységek, amelyek fenn- és megtartása a háztartás, a család minden tagjának elemi kötelessége volt, így a gyermeké is.

¹Az alábbi tanulmány korábbi munkáimhoz kapcsolódik, amelyekben számos részletkérdésre kitértem: DEÁKY Z. 2011., 2012., 2015., 2019/a, b.

²Lásd ehhez pl.: Sas J. 1978; Pukánszky B. 2015.

³A preindusztriális társadalmak gyermekmunkájáról és annak változásáról az iparosodással. Lásd pl. Gratton, B. – Moen, J., 2004.

Ha a családok gazdasági és társadalmi egysége valamilyen okból megsérült, a szegénység, a nyomor megbontotta a természetes családi munkamegosztást, a túlélési technikák felülírták a hagyományos belső rendet is. Felerősödött a gyermekek kiszolgáltatottsága is, a mindennapi hiány nem kímélte őket sem, sőt a családok túlélési küzdelmeiben nekik is jelentős szerepük volt.⁴

A gyermekmunkát, mint önálló, jól körülhatárolható fogalmat a 17. század előtt nem találjuk. A társadalomtörténeti szakirodalomban csak a 20. század második felétől, Philippe Ariès⁵ könyve után lendült fel a gyermekkor történeti kutatása, és irányult a figyelem a 19. század előtti gyermekmunka kérdéskörére is. Más tudományágak, így a pedagógia és a neveléstudomány a munkát a 17. század végétől a 19. századon át, mint a nevelés természetes részét, avagy a „szocializációhoz” tartozó jelenséget tanulmányozta, majd a munkára nevelést bevezette oktatói, nevelési rendszerébe is.⁶ Teljesen új perspektívába került a gyermek és a munka kérdésköre a 19. század második felétől, amikor szociális érzékenységgel kezdték vizsgálni a gyermeket, mint az ipari termelőfolyamatok eszközt.⁷ Új fogalomként jelent meg az ipari gyermekmunka, amely céljában, szemléletében és gyakorlatában teljesen eltért a családi, közösségi, a nevelési folyamat részét képező, gyermek által végzendő feladattól, kötelezően elsajátítandó tevékenységtől, amely fokozatos volt, büszkeséget, örömet adott, identitásalkotó elemmé vált. A gyermekmunkát használó tőkés ipar ugyanis a legkiszolgáltatottabb és legszegényebb rétegeket, leginkább az árvaházi gyermekeket és a nyomorgó családokat érintette, és nem vette figyelembe a gyermek nemét, korát, szellemi és testi fejlettségét, hanem amíg csak tudta, kihasználta azt,

ha meghalt vagy megnyomorodott, újabbra cserélte. Volt miből feltöltenie a munkahelyeket, mert a nyomorgó családokból minél több gyermek dolgozott, annál nagyobb esély volt maga és többi családtagja számára az ínség enyhítésére.⁸

Minden országban, főképpen Európában, előbb vagy utóbb megjelent ez a forma, ahol a gyáripár megerősödött, és a tőke, a haszon hajszolása elfedett minden más értéket és érdeket. Az újkori iparosodó államokban általános társadalmi gyakorlat volt a szegény gyermekek és nők kihasználása, sőt a megerősödő kapitalista gyáripár jellemzőjének tarthatjuk a minél olcsóbb munkaerővel dolgoztatást. Ez nemcsak fenntartotta a munkásnyomort annak minden következményeivel, hanem része volt a családok belső kohéziójának gyengítésében, olyan kényszerhelyzetek megteremtésében, amelyekben kisgyermekeknek is 12–14 órát kellett dolgozniuk, saját maguk és családjuk megélhetése érdekében, ugyanis a munka nélkül maradt családfenntartókat arra ösztönözte, hogy gyermekeiket mihamarabb bér munkássá, vagy bármiféle alkalmazott munkavégzővé tegyék. Az ipari női- és gyermekmunka tömegessé válásában Anglia járt élen és mintaadó volt a gazdasági, társadalmi, és morális jellemzők szempontjából is a többi erőteljesen iparosodó országok számára.⁹

Így volt ez Magyarországon is, bár kisebb mértékben és időeltolódással, a hazai ipari gyermekmunka helyzetére elsősorban a német¹⁰ és természetesen leginkább az osztrák¹¹ folyamatok hatottak. Nálunk az első ipari vonatkozású törvény az 1840-es országgyűlés XVII. törvénycíkje volt, amely a meglévő gyárakra, bányákra és üzemekre vonatkozott, és ebben az iparban dolgozó gyermekek helyzetét is szabályozta. Elrendelte, hogy 12 éven

⁴Hatalmas nemzetközi és hazai szépirodalmi, szociológiai, szociálpolitikai, orvosi, néprajzi, művelődés- és neveléstörténeti irodalom van a témának.

⁵Ariès, Ph. (1960) 1987. Ariès szerint a 18. századig nem tettek különbséget felnőtt és gyermek között, különösen nem a paraszti gazdaság terén, de a diák-státusz, vagy a katonaköteles szerep sem volt mereven életkorhoz köthető! Lásd még Vajda Zs. 2000; Szabolcs É. 2000; Pukánszky B. 2001.

⁶Pukánszky B. 2015.

⁷Seebauer, R. 2010. 15; Key, E. 1976.

⁸Érzékeny és alapos áttekintés a 18–19. századi szociális, robotmunka és munkakényszerek elemzéséhez: Castel, R. 1998.

⁹1845-ben jelent meg Friedrich Engels A munkásosztály helyzete Angliában című műve, amelyben az angliai gyermekmunkáról is összefoglalóan írt. Engels, Fr. (1845), 1958. 347–435; lásd még Thompson, E. P. 2007. 278; átfogóan: Goose, N. – Honeyman, K. 2013; Kirbly P. 2013; Kelemen R. 2019. Szabó P. Zs. 2018. 80–98.

¹⁰Heinrich von der Haar, 2010.

¹¹Seebauer, R. 2010.

aluli gyermekeket csak akkor lehet alkalmazni, ha egészségügyileg megfelelnek a munkavégzés követelményeinek, és a 12-16 évesek is csak 9 órát dolgozhatnak. A törvénycikk jelentős volt abból a szempontból is, hogy már ekkor a 12 éves korhatár volt a viszonyítási pont, ami megfelelt a nemzetközi joggyakorlatnak, vagy egyes országok tekintetében túl is lépett azon.¹² Ugyanilyen jelentőségű volt Klauzál Gábor 1848. június 11-én kelt miniszteri rendelete, amely a 14 éven aluli gyermekek munkaidejét 9 órában korlátozta.¹³

A szabadságharc leverése utáni időszakban, a Bach-korszakban az osztrák ipari rendtartás lépett életbe Magyarországon is, ennek megfelelően 10 éven aluli gyermekeket nagyobb iparvállalatokban egyáltalán nem, 10-12 éveseket pedig csak az apa vagy a gyám, valamint a községi előjáróság engedélyével lehetett alkalmazni, de csupán olyan munkákra, amelyek egészségüket nem károsítják. Fontos kitétel volt, hogy az engedélyt az iskolalátogatással összefüggésben adták meg, azaz a gyermek alkalmazását össze kellett egyeztetni az iskolával, illetve a gyárosnak gondoskodnia kellett arról, hogy a gyermek eleget tudjon tenni iskolalátogatási kötelezettségének. A munkaidő tekintetében azonban visszalépés volt 1840-hez képest, ugyanis a törvény a 14 éven aluliaknak 10, a 14-16 éveseknek 12 órai munkát engedélyezett. Ráadásul megengedte, hogy a 16 évesek munkaidejét rendkívüli esetben 4 héten keresztül 2 órával meghosszabbítsa a munkaadó. Az éjjeli munkát a rendtartás a 16 éves korig tiltotta ugyan, de kivételes esetekben azt is megengedte, hogy külön hatósági engedéllyel 14 éven felüli gyermekeket éjszakai munkára küldjenek.¹⁴

Nálunk csak a kiegyezés után erősödött meg jelentősen a hazai gyáripar, akkortól jelentek meg nagyobb arányban a gyermekek is az üzemekben. Ugyanúgy, mint korábban a nyugat-európai gyárakban, a nagyobb haszon kedvéért a kevesebb bérért dolgozó nőket és gyermekeket igyekeztek

alkalmazni a férfiak helyett. Számuk egyre gyarapodott az ipari üzemekben, és először az orvosok szóltak meg a munkában beteggé, nyomorékká vált gyermekek érdekében. Az állam felelősségét hangsúlyozva követelték az ipari gyermekmunka szabályozását és ellenőrzését. Különösen sokat foglalkoztak a gyárak, üzemek egészségügyi viszonyaival, a munkahelyi balesetekkel és életre szóló egészségügyi károsodásokkal, például a gyufagyárak foszformérgezései miatt. Mindezek hatottak arra, hogy az ipartörvényekbe beillesztve próbálják az iparban dolgozó gyermekek érdekeit védeni. Az 1872. VIII. törvénycikk, az Ipartörvény teljes egészében az iparszabadság elvén alapult, mégis igyekezett korlátozni és keretek között tartani a gyermekmunkát. A 70. § szerint gyári munkára 10 éven aluli gyermeket nem, de 10-12 év közöttit csak az iparhatóság engedélyével lehetett alkalmazni.¹⁵ Az engedélyt csak akkor lehetett kiadni, ha a munkát összeegyeztették az iskola látogatásával, ha a gyáros külön iskolát állíttatott fel és gondoskodott az oktatásról. A 12-14 évesek csak 8 órát, a 14-16 év közöttiek 10 órát dolgozhattak naponta. A 16 év alatti fiatalok csak olyan munkát végezhettek, amik az egészségüknek nem ártott. Azokat a munkaadókat, akik ezt nem tartották be, megbírságozhatták, a kihágások ismétlése esetén megfoszthatták a gyárakat a tanonctartástól, illetve a fiatal munkások alkalmazásától.¹⁶

Az 1870-es évektől felerősödött munkásmozgalmi követelések között is hangsúlyos elem volt az egészséges munkahelyek kialakítása és a munkások egészségügyi helyzetének javítása. Így 1881. augusztus 21-22-én országos munkásgyűlést tartottak Budapesten, és követeléseik között megjelent a gyermek- és női munka kérdése is.¹⁷

A második ipartörvény megalkotása előtt munkásgyűlések, politikai diskurzusok és parlamenti viták újra előtérbe helyezték a szigorúbb szabályozást.

¹²Ausztria is 1849-ben 12 órában állapította meg a 12-16 éves munkások munkaidejét. In: Heller F. 1923. 2.

¹³Bikkal D. 1943. 4.

¹⁴Heller F. 1913. 865-877; 1923. 3-4.

¹⁵Ezt jóvá hagyta az 1884. XVII. tc. 60. § is.

¹⁶Ezt is jóvá hagyta az 1884. XVII. tc. 60. §.

¹⁷Népszava IX. évf. 1881, 35.

Végül nagy viták után az osztrák iparfelügyelői törvény mintájára készült a hazai 1884. évi XVII. törvénycikk, a második ipartörvény, ami tulajdonképpen az 1872. évi kiegészítése volt, és kifejezett célja között szerepelt az iparosok és a segédszemélyzet védelme is. A második ipartörvény és a magyar iparfelügyelet megalakítása és működése a gyáripari gyermekmunka szempontjából elvi jelentőségű volt. Ennek értelmében kerítették sort az első gyárvizsgálatokra 1887–1888-ban. Ekkor az ország minden 20 vagy annál több munkással dolgozó gyárát megvizsgálták, összesen 938 üzemet. Ezekben akkor 89.958 munkást regisztráltak, közülük 12 éven aluli 171 fő, 12-14 év között 2069, 14-16 év között 6530 fiatal volt. Ami azt jelenti, hogy 8770 fő 16 éven aluli volt, ráadásul a 12 éven aluliak is napi 12 órát vagy többet dolgoztak, a többiek 13 órán felül is.¹⁹ A vizsgálat elrendelését és véghezvitelét nagy jelentőségűnek tarthatjuk, de nem adott, nem adhatott reális képet a jelentés. Ugyanis amint megjelentek az iparfelügyelők az üzemnél vagy a gyárnál, a felnőttek, gyakran maguk a szülők, a dolgozó gyermekeket azonnal elrejtették a padlásra vagy máshova, letagadták őket különösen a vidéki üzemekben, például a gyufagyárakban, a papírgyárakban vagy az üveggyárakban. Kivételnek számít annak a 200 győri iparosnak az esete, akiket azért büntetett meg az iparhatóság, mert tanoncaikat nem engedték rendszeresen iskolába járni és 10 éven aluli gyermekeket is foglalkoztattak, ráadásul azok a szülők, akik szintén az iparosnál dolgoztak, arra hivatkoztak, hogy azért vannak velük a gyermekek, mert másként nem tudják őket felügyelni.²⁰ A gyermekek csak a szülők felügyelete miatt vannak a gyárban, üzemben – mint magyarázat évekig megjelenik az iparfelügyelők jelentéseiben. Az iparfelügyelőknek csak jelentési kötelezettségük volt, intézkedési joggal nem rendelkeztek,²¹ de jelentéseik évről évre felhívták a figyelmet

a rendellenességekre, a visszaélésekre, és megoldást sürgettek. Az ő feladatuk volt a gyermekmunkával kapcsolatos ügyek feltárása is, de ennek teljes mértékben nem tehettek eleget, már csak azért sem, mert Magyarországon 1927-ben is mindössze 35 iparfelügyelő működött. Ehhez képest 1920-ban 22 615 olyan ipari üzem volt, amely háromnál több segéddel dolgozott, és ahol jelentős számú gyermek is munkát végzett.²² Külön és csak említésképpen nézек rá a bányászatra és vele összefüggésben a kohászatra. Azért is fontos a kitekintés, mert a bányatársaságokra némileg más törvények vonatkoztak, mint a többi iparra, és évszázadok óta nagyon sok gyermek dolgozott ebben az iparágban. A bányászatból, a bányához kapcsolódó munkákból élők a középkortól sajátos közösséget alkottak, őket tekinthetjük az ipari munkásság első csoportjának és apáról fiúra szálló bányászdynasztiák alakultak ki.²³ Magyarországon az első bányarendtartás, az úgynevezett Miksa-féle bányarendtartás volt, amelyet 1573-ban hirdettek ki. Ez részletesen szabályozta a bányaművelést, a munkaidőt napi nyolc órában szabta meg és megtiltotta a gyermekek és a nők föld alatti munkára való alkalmazását.²⁴ Ez a rendtartás volt érvényben 1854-ig az osztrák bányatörvény megalkotásáig, amely egyébként főbb vonalaiban a 20. század első feléig érvényben maradt. Ehhez képest visszalépés volt a gyermekmunkával kapcsolatban az Osztrák Általános Bányatörvény 1854-ben, ez ugyanis nem szabályozta a gyermekmunka kérdését, sőt a munkaidő meghatározását a vállalatokra bízta. Ez általában 12 órás műszakot jelentett és az alsó korhatár elvileg 12 év volt. Szinte sehoh sem tartották be ezt a korhatárt, bemondás alapján alkalmazták a gyermekeket. A források alapján Erdélyben a nagybányai és az oravicai bányakapitányságok alkalmazták a legszívesebben a gyermekkorúakat. Ennek két módja volt: vagy az apjuk mellett dolgozva növelték annak teljesítményét és akkor jóval fiatalabb korban kezdhet-

¹⁹Iparfelügyelői jelentésekre hivatkozik Rézler Gy. 1945. 162.

²⁰Kelemen R. 2019. 23.

²¹1893. évi XXVIII. törvénycikk az ipari és gyári alkalmazottaknak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőről.

²²Angliában 1906-ra külön iparfelügyelő volt az angol textiliparban, az elektromos iparban, a veszélyes iparokban, összesen 194 fő. Karsai 1947. 30; Társadalmi Lexikon, 1928. 311.

²³lásd Paládi-Kovács A. 2007; Deáky Z. 2008., 2015.

²⁴Tárkány-Szűcs –Radnay – Kiss 1970: 30–33.

ték a munkát vagy önállóan alkalmazták őket, de inkább a felszíni munkáknál. Válogattak, osztályozták az érceket, mostak. Erdélyben ekkor a bányáipar vezetett a gyermekmunka alkalmazásában.²⁵ A 19. század végi adatok szerint a bányászatban igen magas volt a gyermekmunkások száma, azonban valószínű, hogy az 1884. évi ipartörvény után közöttük egyre kevesebb lehetett a 12 éven aluli gyermek. Ezt igazolja Rézler Gyula az 1888-as gyár-
vizsgálatok alapján készített elemzése, miszerint a 38 572 bányamunkás közül 4 698 volt 14-16 év közötti, 783 12-14 év közötti és 9-12 éven aluli volt, azaz 5490 (16 éven aluli) gyermek dolgozott napi 8-10 órát a bányáiparban.²⁶ Az ő helyzetük némileg más volt, mint a nagyiparban dolgozó gyermekeké, mert a középkor óta többnyire bányászcsaládokból kerültek ki, a fiúk apjuk mellett fokozatosan nőttek bele a bányászatba, és a lányok pedig anyjuk mellett gyakran a felszíni munkáknál dolgoztak – de munkájuk akkor is a gyermekmunka körében vehető számításba.

Európában, így Magyarországon is, a gyermekmunkával kapcsolatban a 20. század elejéig csak az ipar került szóba, pedig nagyon sok gyermek dolgozott a különféle ágazatokban, legtöbbször a mezőgazdaságban, azaz a társadalom meghatározó csoportjaiban. Ide tartozik a német nyelvterületen az ún. Schwabenkinder fogalom, ami gyermekek évenkénti migrációját jelentette a 17. századtól az 1920-as évekig. Az ok a szigorú termelési viszonyok a magashegyi településeken, a behatárolt és szűk megélhetést biztosító gazdálkodás, a túlnépesedés, a szegénység és a gyakori ínség. A családok számára segítség volt az „egy szájjal kevesebb” („Damit zu Hause ein Esser weniger ist”) helyzet, és ez elég indok volt a gyermek vándoroltatására, de ha még valami pénzzel is segítette a családot, akkor az már nyereségnek is számított.²⁷ A Schwabenkinder-ek 6-14 éves kortól útra keltek Felső-Svábországba, a Bodeni-tó környékére és a bajor Allgäuba, hogy februártól novemberig, később áprilistól októberig munkát

vállaljanak. A 19. század végéig többnyire gyalogmentek, és 4-5 napi gyaloglás után érkeztek meg a városok gyermekpiacára, ahol kiválogatták őket, és legtöbbször pásztornak, földműves munkára, vagy cselédnek, szolgának álltak, kisebb részben iparos mellé kerültek.²⁸

Magyarországon, ha nem is ez a forma, de hasonló módon – kényszerhelyzetben – arra is sor került, hogy a falusi gyermeket „vidékre kiadva”, azaz a háztól távolra küldték ellátásért, esetleg némi pénzért dolgozni. Azért is később figyeltek fel a mezőgazdaságban dolgozó gyermekek helyzetére, mert még a 20. század elején is az volt az általános vélemény a városiak, az értelmiségiek körében, hogy a parasztok gyermekei ugyan sokat dolgoznak, de szabad levegőn, egészséges körülmények között, családi keretek között, amely sem fizikailag, sem morálisan nem terheli meg őket. Éppen ezért nem is vizsgálták gyermekvédelmi szempontból sem még a mezőgazdaságban a családon kívül, fizetségért dolgozó gyermekeket sem, és nem is számították be őket a gyermekmunkát szabályozó rendelkezésekbe.

Magyarországon és Ausztriában, mint más erősen iparosodó európai országban, komoly társadalmi, szociális okok és gazdasági érdekek álltak a gyermekmunka háttérében és éles hangú politikai viták kísérték ezt a kérdést. Éppen ezért osztrák mintára a Magyar Királyi Belügyminisztérium is 1908-ban vizsgálatot rendelt el ebben a kérdésben. Képet szeretett volna kapni a hazai gyermekmunkát szabályozó törvények és rendeletek érvényesüléséről és a valóságos helyzetről. Egyébként ugyanebben az évben rendelt el az osztrák kereskedelmi miniszter is egy ugyanilyen felmérést Ausztriában.²⁹ Magyarországon a Belügyminisztérium a vizsgálat elkészítésére az Országos Gyermekvédő Ligát kérte fel, a Liga pedig Chyzer Béla (1868–1910) budapesti tisztifőorvost. Azért esett Chyzerre a választás, mert orvosként a foglalkozási, különösen az ipari betegségekkel foglalkozott, és igen nagy tapasztalattal és sok ismerettel rendelkezett a kérdésről. Másrészt ismerte a nemzetközi helyze-

²⁵Vajda L. 1981. 178–179.

²⁶Rézler Gy. 1945. 163.

²⁷Paulmichl, A. 2012. 48–51; 48; Seebauer, R. 2010.

²⁸Paulmichl, A. 2012. 48–51; Uhlemann, J. 2012. 164–168; A témáról összefoglalóan: Zimmermann, S. – Brugger, Ch. 2012.

²⁹Kraus, S. 1904. lásd még Sieder, R. 1995; Seebauer, R. 2010; Deáky Z., 2012., 2015.

tet, valamint az osztrák gyermekmunkával kapcsolatos vizsgálatokat is. Hazánkban ő volt a téma első tudományos kutatója, aki országos hatókörű kérdőíves vizsgálatai alapján elkészített a gyermekmunka első magyarországi tudományos elemzését.³⁰ Ebben megállapította, hogy a kiterjedt gyermekmunka legfőbb oka az elszegényedés és a szegény családok kényszerhelyzete, ahol a gyermek munkájával segíti a túlélést, ezzel, ha minimálisan is, de hozzájárul a családi gazdasághoz. Már az is segítség volt a gyermek részéről, ha nem vett ki a családi kasszából, nem kellett rá költeni. Ezért találkozott ő is azzal a gyakorlattal, hogy a gyermeket odaadják munkára „csak tartásért” is. Ez azt jelentette, hogy a munkaadó etette, egy rend ruhával felöltöztette a gyermeket, de bért egy fillért sem fizetett a munkáért – írta Chyzer.³¹

Több fórumon figyelmeztette a hatóságokat, hogy a gépek miatt a gyárparban a fokozott termelés és a határtalan verseny érdekében a nők és a gyermekek – alacsonyabb bérért – a szakmunkások és a férfiak vetélytársává váltak. Bár nálunk kisebb mértékben jelent meg ez a tendencia, mint akár Ausztriában, egyszerűen azért, mert a hazai gyárpar nem volt olyan fejlett. Arra is rámutatott, hogy a tömeges kivándorlás miatt munkáshiány állt elő, ami még inkább felértékelte a gyermekek munkáját. Az 1900-as népszámlálás szerint a gyári és kisiparban alkalmazott tanoncok és a 16 éven aluli munkások fele 8-13 éves volt. Chyzer joggal feltételezte, hogy őket a törvény által megszabott időn túl is dolgoztatják.³²

Korai halála megakadályozta egy nagyobb felmérés elvégzését, de addigi eredményei is hatással voltak a hazai gyermekmunka szabályozásáért, sőt betiltásáért való küzdelemre, valamint a gyermekvédelemnek is segítséget adott ebben a kérdésben, ugyanis hangsúlyozta, hogy a családok rossz gazdasági helyzetének javításán keresztül lehet a témához közelíteni. Ennek kibontakozására nem

is maradt idő, mert az elhúzódó első világháború az addigi társadalmi problémákat elmélyítette, újakat is előhozott, és még élesebben felvetette a női- és gyermekmunka gazdasági és egyúttal családfenntartó szerepét. A háború áldozataivá vagy a hadirokkanttá vált férfiak hatása a magyarországi társadalomra évtizedekre meghatározta az ország gazdasági és társadalmi helyzetét. Többek között átstrukturálódott a hagyományos női, férfi és gyermekmunkán alapuló családi- és munkaszervezet, felértékelődött a női és gyermekmunka, egyes társadalmi rétegekben eltolódott abba az irányba, amelyben a gyermekmunka fontos gazdasági tényezővé vált a családok számára. Ez a folyamat a 19. századtól az iparosodás és az urbanizációs folyamatokkal elkezdődött, csúcspontja azonban az első világháború és a gazdasági világválság idejére esett. Ennek egyik oka, hogy a világháború következtében rendkívül megnőtt az árvák és özvegyek, földönfutók, a menekülők, az elszegényedettek száma, a hadba vonult férfiak miatt a gyermekek és a fiatakorúak, a nők, a hadiárvák, a hadiözvegyek és a hadirokkantak problémái, az elszegényedés, a kényszerhelyzetek majdnem mindenkit elértek, nemcsak az alsóbb társadalmi csoportokban. Az a tény, hogy 1914-nyarától a 18-50 éves férfiak vonultak be,³³ önmagában jelzi azt a társadalmi problémásort, amelynek egyik elszenvedője, átéltője és reagálója a család volt. A fiatal felnőtt és az aktív férfiak az elhúzódó harcok és a fogság miatt tartósan távol voltak, hiányuk, a halál, a hatalmas emberáldozat és a testileg, idegileg és lelkileg megnyomorodottak tömege megváltoztatta a társadalom korábbi gazdasági, társadalmi rendjét, szerkezetét.³⁴ Családok maradtak apa, családfő, életerős fiatalemberek nélkül, és a nőknek, a nagyobb gyermekeknek kellett családfői feladatokat ellátniuk.

A férfi életút része volt a megélhetést, a gazdasági stabilitást biztosító javak megteremtése, a család

³⁰Chyzer B. 1908.

³¹Chyzer B. 1909. 18.

³²Chyzer B./a 1909. 43. Eredményeiről lásd Hilscher R. (1928) 106-143;

³³1912. évi XXX. tc. a véderőről (az 1912. évi XXX. törvénycikk) a 18-50 év közötti férfiak számára írta elő a bevonulási kötelezettséget.

³⁴Az 1931-es felmérés szerint 65 ezer testileg megnyomorodott férfi, tért vissza a háborúból. 62%-ának volt 16 évesnél fiatalabb gyermeke. A többségnek 1, 2 vagy 3 gyermeke volt, de nagyon csekély számban akadtak 9-10 gyermekesek is. Lásd Parádi J. 1940: 568-614.

belső rendjének biztosítása, a családi hierarchia, a nemileg és korosztályilag eltérő kötelességek és jogok betartatása, a családi, közösségi és lokális hagyományok továbbadása, a férj- és apaszerep megélése, valamint a tágabb, lokális, felekezeti közösségben való aktív részvétel. Mivel most ők tartósan vagy végleg kikerültek ebből, a család és a gazdaság vezetése az asszony kezébe került, aki vagy az otthon maradt öreg és beteg emberek, vagy gyermekei segítségével végezte el munkát. A családfő szerepét kényszerűségből átvették a nők és jól-rosszul próbálták az egyensúlyukat veszítő kis közösségüket megtartani. Ez a válságos időszak próbára tett mindenkit, de főleg a gyermekek lelkierejét, belső küzdelmét, jövőképét. Ez a válsághelyzet hirtelen állt elő, nem volt elég idő a fel- és rákészülésre, hirtelen veszítették el egyensúlyukat a családi, rokonsági és lokális közösségek. Férfiak hiányában hirtelen gyengült meg a hierarchikus rend, feloldódott a szigorúan szabályozott férfi-női munkamegosztás, a gyermekek szempontjából a közvetlen apai hatalom és tekintély közvetetté, távolivá vált vagy el is veszített. A férfiak hiánya és a gazdasági kényszer megakasztotta a korábbi, hagyományok által is meghatározott családi szocializációt, a nemi és korosztályi szerepekben való mintaadást és a fokozatos belenevelődést, megakadt a tudás, az értékek generációról generációra való átadása, a családi és közösségi kontroll szabályozó és útmutató ereje is elveszni látszott.³⁵

A korai és kényszerű felnőtté válásnak a családi, rokonsági rendszeren kívül állók, tanítók, papok, újságírók is tanúi voltak, sőt azt is látták, hogyan próbálja az állam a gyermekekre is hárítani a háború terheit. A Néptanítók Lapjában *A mezei munka és az iskola* címmel közölték 1915 februárjában a földművelésügyi miniszter felhívását. A felhívás „a nagyobb tanulók segítségét, a művelt közönség” támogatását kérte a nyári aratási munkák biztosítására. Papoktól és a tanítóktól várták, hogy

minden olyan iskolában, ahol földművesek és birtokosok gyermekei tanulnak, már most (!), februárban kezdjék el szervezni „a munkára képes és vágyódó fiúkat, leányokat”, hogy nyáron, a harcoló férfiakat pótolva, az otthon maradt nők és idősök mellett aratási munkát végezzenek.³⁶ Ez a felhívás szembe ment a gyermekvédelmi és a gyermekmunkát szabályozó korábbi állami törekvésekkel is, amelyekben igyekeztek minél inkább feljebb tolni a munkavállalás korhatárát és a munkavégzés nehézségi fokát is szabályozni még a mezőgazdaságban is. Az első világháború a női munka mellett a gyermekmunkát is a hadigazdálkodás részévé tette, ez gyakorlatilag felülírta nemcsak a szabályozásokat, hanem a hagyományos munkaszervezeti formákat és benne a gyermek fokozatos terhelhetőségét és a munkába nevelés folyamatát.

Az első világháború éveitől a hadviselésben résztvevő országok mindegyikében megjelent ez a társadalmi probléma, egyre szélesebb réteget érintett, és egyre nagyobb gondot okozott a férfiak hiánya a termelésben, a különféle ágazatokban. Magyarországon is egyre több család kényszerült gyermekeit munkavállalóvá tenni, kitágultak a városi és falusi munkaalkalmak előttük. A nehéz munka vállalását a kényszer szülte a nyomor elkerülése és a túlélés érdekében, így egyre gyakrabban a családi megélhetési stratégia részévé vált,³⁷ másrészt állami érdek is volt, ezért a gyermekmunka hallgatólagosan a közös hadi teherviselés alá sorolódott.

A korai megerőltető munka, a korai önállósodás és a korai családfenntartói szerep káros hatására Chyzer Béla már az 1908-as összefoglalásában felhívta a figyelmet. Nemcsak az egészségügyi ártalmakról írt, hanem arról is, hogy a gyermek korai munkába állása és önálló keresete károsan hat személyiségfejlődésére és a családi kohézióra: „Általános tapasztalatom, hogy a szülők maguk kényszerítik a gyereket a munkára, szülői hatalommal, vagy azon csábítással, hogy a szerzett pénz egy részével tehetnek azt, amit akarnak; azaz ve-

³⁵Deáky Z. 2019/b

³⁶A mezei munka és az iskola. Néptanítók lapja 48. évf. 1915. 7. sz. február 18. 1–2.

³⁷A háború alatt a rendőrség szemet hunyt a gyermekmunka felett, mert tudta, „hogy ha a gyermek nem járulna hozzá pár fillérrel a jövedelem szaporításához, úgy még nagyobb nélkülözéseknek...” lenne kitéve a család. Nemes L. 1916. 597; Deáky Z. 2015., 2019/b.

*hetnek pálinkát, cigarettát és kártyázhatnak. Pénzüik van, és 40-60%-uk cigarettázik.”*³⁸

Úgy látta, hogy a kereső és családfenntartó státusz megváltoztatja a gyermek modorát, gondolkodásmódját, önhitté válik, már nem akar beilleszkedni a családi hierarchiába, illetve idő előtt feljebb, a felnőttek közé akar lépni és tartozni. Gyakran úgy gondolja a fiúgyermek – írja Chyzer –, hogy már neki is jár mindaz, ami apjának vagy felnőtt bátyjának: cigaretta, kártya, ital.³⁹ Mondatai, megállapításai 1915-től tanítók, papok, újságírók cikkeiben jelentek meg újra és egyre gyakrabban, de ők nem a gyermekmunka történetileg kialakult folyamatát vagy akár a parasztgazdaságok működésének és fenntartásának alapelveit látták ebben, hanem csak a háború egyik káros következményét. Nem érthették meg, hogy válságos időszakban (és az elhúzódó háború is az volt) kitágulnak a korábbi társadalmilag szabályozott nemi, korosztályi állapotot figyelembe vevő keretek, és mindenkinek részt kell venni a túlélést és a jövőt biztosító feladatokban. A háborús levelezések gazdasággal kapcsolatos részei az apai hatás és irányítás szimbolikusan meghosszabbított eszközei is voltak, így a gyermekek távollévő apjuk, bátyjuk előtt is helyt akartak állni, bizonyítani akarták megbízhatóságukat és a családért, a gazdaságért való kiállásukat. Az, hogy a gyermekek és a fiatalabbak erejüket meghaladóan is részt vettek a munkában, a folytonosság biztosításában, és a távollévő apákat, felnőtteket helyettesítettek a gazdaságban, többletjogot tulajdonítottak maguknak, még ha hallgatólagosan is.⁴⁰

A háború miatt a gyermekeknek majdnem átmenet nélkül kellett felnőtté válniuk – a munkavégzés és a felelősségvállalás szempontjából biztosan. Mindez azzal is járt, hogy felnőtt módra próbáltak viselkedni (cigarettázás, cifrább öltözködés, korai udvarlás) vagy szórakozni (kocsmái időtöltés, ivászat, kuglizás), az öntudat, a büszkeség, a bizonyítás kifejezése volt. Valószínűleg maguk is ke-

resték a munkavégzés önállósági lehetőségeit és több pénzt akartak keresni, és devianciák is előfordultak.

A háború elhúzódásával a gyermekek, elsősorban a dolgozni kényszerülő gyermekek helyzete nemcsak egészségügyi, gazdasági, szociális, hanem mindezekkel összefüggésben kriminalisztikai kérdéssé vált, amit a kriminalisztikai adatok is bizonyítottak. 1917-ben nyilvánosságra került Kun Béla (1861–1934) miniszteri tanácsos, a fiatalok ügyében büntetőjogász egy jelentése, amelyből kiderült, hogy a gyermek- és fiatalok bűnelkövetése 1916-ban 60 %-kal nőtt az 1915-ös adatokhoz képest. A létszámnövekedés és a gazdasági helyzet miatt, őket különféle munkákra adják ki részben nevelési, részben napi bérkiegészítésként.⁴¹ Arra is felhívta a figyelmet, hogy „...a fiatalok bűnözés csíráit a családban kell keresni, hiszen ez régi alapelve a kriminalitás elleni küzdelemnek... a fiatalok védelme csak úgy lehet alapos, eredménnyel járó, ha a környezetét alkotó család védelme is alapos és a fiatalok elleni küzdelem tulajdonképpen nem más, mint a család leromlása elleni küzdelem.”⁴²

Jól látható, hogy az égető társadalmi probléma gyermekvédelmi, szociálpolitikai és politikai diskurzusok témájává vált és az is marad a második világháborúig. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság vizsgálatai szerint 1914-ben 1 millió körüli gyermek dolgozott, de a háború elhúzódásával és az Amerikába kivándorolt szülők miatt számuk azóta is fokozatosan nőtt.⁴³

Az első világháború és következményei hosszú évekig konzerválták a helyzetet, és a szegény, az elszegényedett városi és vidéki családokban a gyermekek munkája jelentős segítség volt, így alapvető változásra nem lehetett számítani körükben. Erre figyelmeztetett 1923-ban Kéthly Anna, amikor azt mondta, nem lehet tudni, valójában hány gyermeket érint a munka Magyarországon.⁴⁴ Mert ott vannak a gyermekmunkások, akiket a háború alatt, a „hadviselés érdekei” miatt a hadi-

³⁸Chyzer B. 1909. 19.

³⁹Chyzer B. 1909. 19.

⁴⁰Deáky Z. 2019/b.

⁴¹Szocializmus, Szegényügy 1917. I. évf. 3–5. 56.

⁴²u.o 57–58.

⁴³Vásárhelyi J. 1917.

⁴⁴Kéthly A. 1923.

termelésre átvált gyárakban, üzemekben és a textilgyárakban alkalmaztak. Ott vannak azok a gyermekek, akiknek apjuk, bátyjuk nem jött vissza a harctérrel vagy rokkanttá váltak és szükség volt még a csekélyke keresményükre is. Rengeteg gyermek ment el üveg- és téglagyárakba, doboz- és papírzaccsógárakba, diótisztító és faipari vállalatokhoz. Ugyanígy sok gyermek irodai kifutó, csomaghordó a pályaudvarokon, messenger boyok, újságkihordók, moziban cukorkaárusítók, reklámcédula osztogatók. Vázolt egy szűk képet a politikusról és mint sokan mások, azonnali intézkedést követelt.⁴⁵

Súlyosbította a helyzetet, hogy az első világháború végén az elcsatolt területekről menekültek már eleve megnövelték a munkavállalók számát. Tovább növelte ezt a kört a gépesített gyáripár miatt tönkrement kisiparosok, mellettük a földjükből megélni nem tudó törpebirtokosok, földmunkások tömege, akik szintén munkavállalókká váltak, valamint a leszerelt katonák, és a kötelező katonaság megszűnésével a fiatal felnőttek is, akik szintén igyekeztek munkába állni.

Az első világháború időszakát követő néhány év gazdasági előrehaladása megtorpant, 1929-re elérte Magyarországot is a világ gazdasági válság, amely minden ágazatban elbocsátásokkal, alacsony bérekkel járt, és rendkívül nehéz gazdasági és társadalmi helyzetbe sodorta az országot. 1930-tól gyors ütemben romlott a helyzet, így 1932-re már jelentkeztek a súlyos következmények.

Zentay Dezső statisztikus 1931-ben 50 munkáscsalád háztartási naplóját elemezte a megélhetési stratégia szempontjából. Minden családban volt gyermek. Azt vizsgálta, hogy családonként hányan járultak hozzá az évi bevételhez. Kiderült, hogy az 50 családból 31 feleség is dolgozni kényszerült és minden második családban már a gyermekek keresete is segített a létért való küzdelemben.⁴⁶ Ezekben az években a családokat egyre inkább megterhelte a létfenntartásért folytatott küzdelem,

ezért az Országos Stefánia Szövetség igazgatósága elhatározta, hogy 236 védőintézetében, bevonva az alkalmazottakat és a védőnőket, megpróbál képet kapni az ínség mértékéről és annak hatásáról a családok, az anyák, a csecsemők szociális és egészségügyi helyzetéről. A munka megalapozására és kidolgozására a Stefánia Szövetség Gortvay György szociálpolitikust, a Népegészségügyi Múzeum igazgatóját bízta meg, valamint arra kérte, hogy az adatok alapján készítsen egy elemzést a munkanélküliségről, és a családok szempontjából nézzon rá a problémára.⁴⁷ 1933-ban jelent meg a mindössze 18 oldalas füzet, amelyben pontokba szedve, tényszerűen foglalta össze a munkanélküliség magyarországi jellemzőit a válság idején, és mint szociálpolitikus is, a szociális-egészségügyi problémákra fókuszált. Nem elégedett meg a mindenki által észlelt jelenségekkel, miszerint a válság alatt a családok életszínvonalja meredeken csökkent, hanem rámutatott arra is, hogy ezzel párhuzamosan nőtt a betegségek, a devianciák száma. Megerősítette Hilscher Rezső szociálpolitikus már 1928-ban megjelent helyzetleírását, amelyben megfigyeléseire és tapasztalataira hivatkozva figyelmeztetett arra, hogy súlyos következményei lesznek annak, ami a szegény családoknál gyakori, hogy a munkanélkülivé vált férfi helyett a feleség „kénytelen, a munkaadótól megszabott éhbérért, munkába állani...” és míg a feleség munkába jár a férj otthon főz és dajkálja a gyermeket.⁴⁸ Gortvay kiegészítette Hilscher megállapítását azzal, hogy már a következményeket is felvázolta: a férfiak helyett a feleségek és a kisebb-nagyobb gyermekek próbáltak pénzt keresni és gondoskodni a szűkös megélhetésről. És azzal, hogy az életerős, addig a család gazdasági helyzetéért és fenntartásáért felelős férfiak feleségük és gyermekeik munkájára vagy alamizsnára szorultak, lelkileg fásulttá, testileg beteggé tette őket, elzüllöttek és az amúgy is megrendült családot még rosszabb helyzetbe sodorták.⁴⁹ Amit az is mutatott, hogy a háború előtti

⁴⁵Kéthly A. 1923. 488.

⁴⁶Zentay D. 1931. 72.

⁴⁷Gortvay Gy. 1933.

⁴⁸Hilscher Rezső: 1928.141.

időszakhoz képest 40%-kal megnőtt az elhagyott gyermekek száma, valamint megnőtt a csavargás és a gyermekbűnözés is, amit Gortvay azzal magyarázott, hogy a szülők kényszerhelyzetükben, a gyermekeiket állították munkába, akár utcai alkalmi árusnak (gyufa, képeslap, virág) vagy egyéb koruknak nem megfelelő pénzkereseti lehetőségeire ösztönözték őket.⁵⁰

Gortvay György egy évvel korábban, már a gazdasági válság alatt, 1932-ben megjelentetett egy összefoglaló füzetet a gyermekek és fiatakorúak kereső munkájáról. Úgy tűnt semmi nem változott Chyzez Béla 1908-as felméréseiben tapasztaltakhoz képest, illetve a gazdasági válság hatására felerősödtek a tendenciák, azaz a gyermekek munkája előre tört a felnőtt dolgozók pótlására: *„A gyermekek munkájának nagy szociális jelentősége napjainkban még jobban kidomborodik azáltal, hogy a család felnőtt tagjainak aggasztó munkanélkülisége szinte kényszeríti a gyermeket, hogy mutakozó minden kereseti lehetőséget megragadjon – akár megfelel az a testi fejlettségének és lelkivilágának, akár nem. Ez azután csak nyomasztóbbá teszi a munkapiac amúgy is kedvezőtlen helyzetét.”* Ez a helyzet nemcsak a gazdasági válság idejére és a munkanélküli családokra vonatkozott. Általánosan igaz volt mindazokra a szegény családokra, ahol a mindennapi megfeszített munka is csak épp a fennmaradáshoz elégséges jövedelmet biztosította.⁵¹

Mindenesetre az első világháború után és majd a gazdasági válság idején, 1925-ben és 1931-ben a munkanélküliség is a mélypontra jutott. Schuler Dezső statisztikái kemény képet adtak a budapesti inségesekről és segélyezettekről. Ezek szerint például Budapesten a 6-14 éves gyermekek közül minden hatodik inséges családban élt, 1935-ben megközelítőleg 20 000 volt a számuk.⁵²

A fenti rövid áttekintés után összefoglalásként a 19. század végétől a második világháborúig a magyarországi gyermekmunkát három nagy csoportba osztottam. A felsorolás csak egy össze-

foglalás, egy jelzés, nem a teljes repertoárt tartalmazza, ugyanis a különböző mértékben nélkülöző és szegény családok eltérő megküzdési stratégiával próbáltak gazdasági helyzetükön javítani, és kényszerhelyzetben egyéni megoldásokat is választottak, ami a gyermekek munkájára is vonatkozott. A felsorolás arra is rámutat, hogy a gyermekek munkájukkal – családon belül vagy kívül végezték is – rendkívül sokféle területet lefedtek, és jelentősen hozzájárultak a családi gazdasághoz. Ez igaz akkor is, ha tudjuk, hogy sok munkaforma, munkahelyzet súlyosan károsította testüket, lelküket.

Az első csoportban a paraszti, kisiparos, háziiparból élő családok belső munkamegosztása részeként, kor, nem, testvérek sorrendje, a család megélhetési módja szerint végez munkát a gyermek. Ezek általában kisegítő munkák voltak és mentesítették az idősebb családtagokat ezek alól. Pénzben kifejezhető értéke nemigen volt, közvetett értéke azonban jelentős. Ilyen feladatkörök voltak: kisebb testvérré vigyázás, akár 4-5 évesre rábízták a bölcsőbélit, háztartási és házkörüli munkák, fiúknak-lányoknak eltérő feladatokkal, liba-, disznó- és tehénőrzés, a ház körüli legeltetése; a kerti, mezőgazdasági munkákban való részvétel; a kisiparosoknál, a háziiparban a munkafolyamatok előkészítése, egyszerűbb munkák végzése, áru kihordása, ami egyúttal a szakmai nevelődés része is volt.

A második csoportba a bérért, házon, családon kívül végzett munka tartozik. A gazdasági ágak mindegyikében – mezőgazdaság, könnyű- és nehézipar, bányászat, kisiparok, kereskedelem, szolgáltatás – ott voltak a gyermekek a 19. század végétől a 20. század közepéig. Amikor a 4-5-6 éves kislányokat és kisfiúkat a szülők távoli tanyákra kiadták libát, pulykát, disznót, tehenet őrizni vagy tavasztól őszig lovakat, teheneket pásztorolni, és kint aludni valahol távol az állatokkal, minimális bevételre számíthattak, de az „egy szájjal kevesebbet” kellett etetni helyzet érvényesült.

Már jelentősebben hozzájárultak a családi bevétel-

⁴⁹Gortvay Gy. 1933.

⁵⁰Gortvay Gy. 1933. 7.

⁵¹Gortvay Gy. 1932. 3.

⁵²Ha már a gyermek betöltötte ezekben a családokban a 14. életévét, legálisan alkalmazható munkára. Schuler D. 1935. 62; 1937–1940. 93.

hez, ha cséplésnél, répaszedésnél, gyomlálásnál, nagyobb mezőgazdasági munkáknál dolgoztak, „félkezesnek” számítottak. Illetve gyárakban, üzemekben, pl. cukor- és szódagyárban, üveg-, papír- és gyufagyárakban, a bányáiparban dolgoztak, a lányok a 12-14 évesen a textiliparban, mindenhol meghatározott bért kaptak. Ugyanígy már gazdasági hasznuk is volt a kisiparosok mellett vagy a nád-, kosárfonó, fafaragó, szövő, hímző, játékkészítő, művirágkészítő, szőnyegszövő, csipkeverő háziiparokban is. A kissergő, pesztrán, szárazdajkának került lányok otthon nem „pusztítottak”, sőt etették, ruházták őket. 12-13 éves koruktól a városi cselédleányok élete, sorsa ismert a társadalomtörténet⁵³ és a szépirodalom számára is, az iparosok mellett dolgozó inasok, tanoncok kemény, sokszor megalázó élete is. Kiszolgáltató, alávetett helyzet, szűkös élelem, egy ágyra, vagy az asztal, munkapad alatti matracra, pokrócra szűkített világ. Sokan megszöktek, öngyilkosok lettek, mások életük végéig hurcolták nyomait testükön-lelkükön.

A harmadik csoportba a főleg a nagyvárosi nyomor alkalmi gyermekmunkásai tartoznak, akiknek szintén hozzá kellett járulniuk a családi megélhetéshez. Ők leginkább az utcán nőttek fel, alkalmazkodtak a nagyvárosi lehetőségekhez és alkalmakhoz. Közülük kerültek ki – a gyufa-, virág-, képeslap-, víz-, színes forgó-, cipőfűzőárusai, a cipőpucolók, a csomaghordók, a kocsmák udvarán tekebábút állítatók, a pályaudvari vagonok körül széndarabokat gyűjtögetők, a szemételepeken guberálók, a rikkancsok, a prostituált gyermekek és fiatalkorúak, a koldusok, a zsebesek, akiket összeszednek a rendőrök, majd hazaengednek, akiket már nem, vagy alig lehetett kimenteni, mert gazdaságilag, társadalmilag, morálisan meggyengült, szétesett családjaik voltak, vagy már azok sem.

A szakemberek egyetértettek abban, hogy bármely országban, így Magyarországon is addig, amíg a gazdasági és társadalmi viszonyok nem biztosítják a családok tisztességesebb megélhetését,

addig nem lehet kiküszöbölni a gyermekek és fiatalkorúak munkáját. Lehetnek nemzetközi vagy hazai szabályozások, a kényszerek felülírják ezeket. Ezt bizonyítja, hogy annak ellenére, hogy a két világháború között egyre szervezettebbé vált a szociális gondoskodás, valamint a gyermekvédelem, az egész korszakra érvényes maradt Heller Farkas 1912-ben tett megállapítása: *„Minél mélyebben hatol bele a socialpolitikai kutatás a gyermekmunka tanulmányozásába, annál erősebben gyökeret ver azon meggyőződés, hogy igazi siker e téren csak úgy lesz elérhető, ha tilalmazás mellett kezdetét veszi a pozitív socialis munka és az állam, a törvényhatóság és a község, valamint a társadalmi szervezetek összefogva mindent elkövetnek azon okok kiküszöbölése érdekében, melyek a szülőket rákényszerítik, hogy gyermekeiket munkába adják.”*⁵⁵

A gyermekmunka elleni küzdelem jogi alapjai megvoltak, ugyanis az első világháború utáni össztársadalmi problémák egész Európában napirenden tartották a gyermekmunka kérdését is és szabályozták azt. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal több egyezményben is szabályozta a gyermekmunka alsó korhatárát (ipari 1919.; mezőgazdasági 1920.; tengerészeti 1920.). Megegyeztek, hogy a szerződő felek kötelessége *„a gyermekmunka megszüntetése, és a mindkét nembeli fiatalkorúak munkájának olyan korlátozása, amely nevelésük folytatását és kellő testi fejlődésüket lehetővé teszi.”* Az 1919-ben Washingtonban tartott munkaügyi konferencia a gyermekek iparban való alkalmazását a 14. életévtől fogadta el, és egyúttal megtiltotta a gyermekek éjjeli ipari munkáját is. Genfben 1920-ban a mezőgazdaságban alkalmazható gyermekek korhatárát is 14 évben szabták meg.⁵⁶ Magyarország is aláírta az egyezményeket⁵⁷, sőt az 1922. évi XII. tc. a mindennapi elemi iskolára kötelezett gyermekeknek egyáltalán nem engedte meg a munkát. Ennek 14 éves korhatárát az 1928. évi V. tc. szabta meg, amely az iparban, valamint némely más vállalatban foglalkoztatott gyerme-

⁵³lásd Gyáni G. 1983.

⁵⁴A tanonc-ügy is ide tartozik, de erre most nem térek ki.

⁵⁵Heller F. 1912. 13.

⁵⁶Társadalmi Lexikon, 1928. 250.

⁵⁷Bódy Zs. 2019. 21.

kek, fiatalok és nők védelméről rendelkezett, de épp a korhatárral kapcsolatban kikapukat hagytak. Eszerint gyermeknek számított a 14. életévét még be nem töltött személy; de aki betöltötte a 12. évét, már alkalmazható volt ipari munkára, bár éjjelre nem oszthatták be.⁵⁸

Annak ellenére, hogy Magyarország az első államok között fogadta el és írta alá a nemzetköz-

zi egyezményeket, de éppen a rossz gazdasági körülmények és kényszerek, a háború demográfiai hatása, majd a gazdasági válság, valamint a hagyományos munkaszervezeti formák miatt nem tudták betartani és betartatni. Ez a helyzet a politikai viták, a szociálpolitikusok, gyermekvédelmi szakemberek, orvosok és tanítók egyik fontos kérdése maradt a második világháború kitöréséig, nemegyszer azután is.⁵⁹

Felhasznált irodalom

Ariès, Philippe: *Gyermek, család, halál*. Gondolat Kiadó, Budapest, (1960) 1987.

Bayer Ferenc: *A magyar iparfelügyelet 1893–1943. Iparrendészet és munkásvédelem; a magyar iparfelügyelet 50 éves fennállása alkalmából*. Budapest, 1944.

Bikkal Dénes: *Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon*. Danubia Kiadó, 1943.

Bódy Zsombor: *A magyar szociálpolitika nemzetközi beágyazottsága: tudástranszfer és eredményei Magyarországon 1945 előtt*. Aetas 34. évf. 2019. 4. sz. 5–26.

Bud János: *A gyermekmunka hazánkban és külföldön. A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületétől*. Budapest, 1911. Kézirat gyanánt.

Castel, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsa Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest, 1998.

Chyzer Béla/a: *A gyermekmunka Magyarországon*. Az Országos gyermekvédő Liga Könyvtára V-ik szám. Budapest, 1909.

Chyzer Béla/b: *A gyermekmunkáról általában*. Iparegészségügy. 1909. VIII. évf. 24. sz. 9.

Deáky Zita (szerk. vál.): *Erdély orvosi szemmel a 18–19. században. Történeti-néprajzi források. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 11. Budapest, 2008.*

Deáky Zita: *„Jó kis fiúk és leánykák” A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Századvég Kiadó, Budapest, 2011.

Deáky Zita: *A gyermekmunkát meghatározó tényezők Magyarországon a 19–20. század elején*. In: Örsi Julianna (szerk.): *Középpontban a család*. Szolnok-Túrkeve, 2012. 37–49.

Deáky Zita: *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2015.

Deáky Zita: *Gyermekmunka fényképeken a 20. század elején Magyarországon*. In: Molnárné Acél Eszter – Dománszky Gabriella Szerk.: *Gyermek/kor/kép. Gyermek a magyar képzőművészetben. Tanulmányok Budapest Múltjából XLIII*. BTM Budapest, 2019/a. 265–284.

Deáky Zita: *A Nagy Háború és a nevelés válsága*. In: Bali János – Bárh Dániel – Deáky Zita – Vámos Gabriella: *Kövek, fák, források. Tanulmányok Mohay Tamás hatvanadik születésnapjára*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 2019/b. 574–585.

Endrei Walter: *A magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*. Budapest, 1969.

Engels, Friedrich: *A munkásosztály helyzete Angliában. 1845*. In: Karl Marx és Friedrich Engels Művei II. k. 1844–1846. Budapest, 1958. 211–473.

⁵⁸1928. évi V. törvénycikk az iparban, valamint némely más vállalatban foglalkoztatott gyermekek, fiatalok és nők védelméről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92800005.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40> Letöltés: 2022 febr. 1.

⁵⁹Gortvay Gy. 1932. 19.

- Goose, Nigel, Katrina Honeyman, ed. *Childhood and Child Labour in Industrial England: Diversity and Agency, 1750–1914*. Farnham: Ashgate, 2013.
- Gortvay György: *A gyermekek és fiatakorúak kereső munkája*. Országos Stefánia Szövetség Anyák- és csecsemők védelmére kiadványai 75. sz. Budapest, 1932.
- Gortvay György: *A munkanélküliség*. Országos Stefánia Szövetség Anyák- és csecsemők védelmére kiadványai 85. sz. Budapest, 1933.
- Gratton, Brian – Moen, Jon: *Immigration, Culture, and Child Labor in the United States, 1880–1920*. *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 34, No. 3 (Winter, 2004), pp. 355–391.
- Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető, Budapest, 1983.
- Haar, Heinrich von der: *Kinderarbeit in Deutschland. Dokumentation und Analyse*, Kulturmaschinen Verlag, Berlin 2010.
- Heller Farka: *A gyermekmunka kérdése a salzburgi gyermekvédelmi kongresszuson*. *Munkásügyi Szemle* IV. évf. 1913. 22. sz. 865–877.
- Heller Farkas: *A gyermekmunka szabályozása*. *A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének a gyermekmunka kérdésében 1911. és 1912. években folytatott tárgyalásai*. *A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének Kiadványai* 25. Budapest, 1913.
- Heller Farkas: *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest, 1923.
- Hilscher Rezső: *Bevezetés a szociálpolitikába*. Szövétnék Kiadás, Budapest, 1928.
- Karsai Elek: *Gyermekmunka a gyáriparban a kapitalizmus kialakulásától az első világháborúig*. Szocialista Könyvtár, Népszava Kiadó 1947.
- Kelemen Roland: *A munkaügyi kapcsolatok története*. In: Ferencz Jácint (szerk.): *A munkaügyi kapcsolatok joga Magyarországon*. Budapest, 2019. 13–20;
- Kéthly Anna: *A gyermekmunka és a gyermekmunkás*. Szocializmus, XIII. évf. 1923. 11. sz. 486–491.
- Key, Ellen: *A gyermek évszázada*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- Kirby, Peter: *Child Workers and Industrial Health in Britain, 1780–1850*. Woodbridge: The Boydell Press, 2013.
- Kraus, Siegmund: *Kinderarbeit und gesetzlicher Kinderschutz in Österreich*. *Wiener Staatswissenschaftliche Studien* 5. Band, 3. Heft. Wien und Leipzig 1904.
- Madzsar József (szerk.): *Társadalmi Lexikon*. Népszava Könyvkereskedés, Budapest, 1928.
- Nemes Lipót: *Gyermekvédelmi problémák*. *A Gyermek*, X. évf. 1916. 596–599.
- n.n. *Az állami gyermekvédelem proletárjai*. *Szegényügy*, 1917. 3–5. 56–59.
- Paládi-Kovács Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.
- Parádi Jenő: *Az 1914/18-as világháború magyar hadirokkantjainak és egyéb károsultjainak seregszemléje*. *Statisztikai Szemle*, 1940/7. 568–614.
- Paulmichl, Andreas: *"Damit zu Hause ein Esser weniger ist"*. *SchwabenKinder aus Südtirol*. In: Zimmermann, Stefan – Brugger, Christine (ed.): *Die Schwabenkinder. Arbeit in der Fremde vom 17. bis 20. Jahrhundert*. Bauernhaus-Museum Wolfegg, 2012. 48–51.
- Pukánszky Béla: *A gyermekkor története*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- Pukánszky Béla: *Bevezetés a gyermekkor történetébe*. (2015) http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/Bevezets_a_gyermekkor_trtnetbe/ Letöltés ideje 2021. december 5.
- Rézler Gyula: *Textilgyári munkások*. In: Rézler Gyula (szerk.) *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Közgazdasági Könyvtár. Kiadja a Magyar Közgazdasági Társaság XXIV. Kötet. Budapest, 1940. 123–144.
- Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. Bp. 1940. II. bőv. Kiadás, 1945.
- Sas Judit H.: *A gyerekkel szembeni családi követelmények alakulása és a történelmi-társadalmi változások*. *Szociológia*, 1972. 2. sz. 179–210.
- Schuler Dezső: *A hatósági nyílt szegénygondozás Budapesten*. *Budapesti Statisztikai Közlemények* 75/1. 1936.
- Schuler Dezső: *Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten*. *Statisztikai Közlemények* 78. k. 4. sz. Budapest, 1937–1940.
- Seebauer, Renate: *Kein Jahrhundert des Kindes: Kinderarbeit im Spannungsfeld von Schul- und Sozialgesetzgebung*. *Pädagogik und Gesellschaft* Band 8. Wien, 2010.
- Sieder, Reinhard: *„Vata, derfi i aufstehen?” A gyermekkor tapasztalata 1900 körül a bécsi munkáscsaládokban*. In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1995. 171–198.

- Szabó Péter Zsigmond: A gyermekmunka szabályozásának főbb csomópontjai a 19. századi Egyesült Királyságban és Magyarországon, a foglalkoztatás alsó korhatára és a munkaidő a gyári és ipari törvények vonatkozásában. In: Erdős Csaba (szerk.): *Doktori Műhelytanulmányok 2018–Doktori Műhelytanulmányok*, Budapest 80–98. https://dfk-online.sze.hu/images/egyedi/doktori/doktori%20m%C5%B1helytanulm%C3%A1nyok%202018/DoktoriMuhelytanulmanyok_2018_.pdf Letöltés ideje: 2022. március 2.
- Szabolcs Éva: Neveléstörténet és gyermekkortörténet. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermek évszázada*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 65–73.
- Tárkány Szűcs Ernő – Radnay József – Kiss László: *Magyar bányajog*. Budapest, 1970.
- Thompson, Edward Palmer: Az angol munkásosztály születése. Osiris K. Budapest, 2007. <https://www.szaktars.hu/osiris/view/thompson-edward-palmer-az-angol-munkasosztaly-szuletese-sapientia-humana-2007/>
- Uhlemann, Janina: Hüttekinder im deutschsprachigen Raum des 18. und 19. Jahrhunderts. In: Zimmermann, Stefan – Brugger, Christine (ed.) *Die Schwabenkinder. Arbeit in der Fremde vom 17. bis 20. Jahrhundert*. Bauernhaus–Museum Wolfegg, 2012. 164–167.
- Vajda Lajos: Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Bukarest, 1981.
- Vajda Zsuzsanna: Gyermekfelfogás és gyermekkor a történelemben. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermek évszázada*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 80–100.
- Vásárhelyi Júlia: A gyermekmunka védelme. *A Gyermek*, XI. évf. 1917. 194–201.
- Viski László: Az iparfelügyelet. *Iparegészségügy – Egészségvédelem*. X. évf. 1934. 9. sz. 13.
- Zentay Dezső: Háztartási statisztika. *Szocializmus*, 1931. 3. sz. 69–78.
- Zimmermann, Stefan: "Arbeiten in der Fremde" - Vier Jahrhunderte Arbeitsmigration in die oberschwäbische Landwirtschaft. In: Zimmermann, Stefan – Brugger, Christine (ed.): *Die Schwabenkinder. Arbeit in der Fremde vom 17. bis 20. Jahrhundert*. Bauernhaus–Museum Wolfegg, 2012. 168–179.